

Обґрунтування показників визначення військових втрат, завданих внаслідок бойових дій

Justification of indicators for determining military losses caused by combat actions

Євгеній Косарецький

доктор філософії, начальник науково-дослідного відділу,
e-mail: geka090582@ukr.net, ORCID: 0000-0001-9601-8544

Yevhenii Kosaretskyi

PhD, head of the scientific research department, e-mail:
geka090582@ukr.net, ORCID: 0000-0001-9601-8544

Національний університет оборони України, м. Київ, Україна

National University of Defense of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Received: December 17, 2024 | Revised: December 25, December 2024 | Accepted: December 31, 2024

DOI: 10.33445/sds.2024.14.6.17

Мета роботи: обґрунтування необхідності введення додаткових показників визначення військових втрат, заподіяних внаслідок воєнних дій.

Метод дослідження: аналітичний метод, спостереження та формалізація.

Результати дослідження: Проведено дослідження та запропоновано формалізацію витрат, пов'язаних з реабілітацією військовослужбовців, підготовкою військових фахівців для сил оборони. Наведені кількісні показники завданої шкоди навколишньому середовищу на об'єктах Міністерства оборони України.

Теоретична цінність дослідження: Розглянуті показники визначення військових витрат та втрат дають можливість підвищити ефективність нормативно-правового забезпечення з питань оцінки збитків та шкоди, спричинених збройною агресією.

Цінність дослідження: Введення додаткових показників визначення військових втрат дає можливість отримати більш повну та достовірну інформацію щодо структури заподіяної шкоди під час формування реєстру військових збитків.

Майбутні дослідження: Подальші дослідження повинні бути спрямовані на ревізію показників військових витрат (втрат) та удосконалення механізмів оцінки збитків в системі Міноборони.

Тип статті: теоретичний.

Purpose: justification of the need to introduce additional indicators for determining military losses caused by combative actions.

Method: analytical method, observation and formalization.

Findings: A study was carried out and a formalization of costs related to the rehabilitation of military personnel and the training of military specialists for the defense forces was proposed. Quantitative indicators of environmental damage at the facilities of the Ministry of Defense of Ukraine were provided.

Theoretical implications: The considered indicators for determining military costs and losses make it possible to increase the effectiveness of regulatory and legal support for assessing damage and injury caused by armed aggression.

Value: The introduction of additional indicators for determining military losses makes it possible to obtain more complete and reliable information on the structure of the injury caused when forming the register of military damages.

Future research: Further research should be aimed at revising military costs (losses) indicators and improving damage assessment mechanisms in the Ministry of Defense system.

Paper type: theoretical.

Ключові слова: витрати, втрати, збитки, оцінка збитків, показники втрат, шкода.

Key words: costs, losses, damages, damage assessment, loss indicators, injury.

Вступ

З перших днів збройної агресії російської федерації найбільш руйнівного впливу зазнав сектор безпеки і оборони України. Активні бойові дії кожного дня призводять до людських втрат, знищення та пошкодження військового майна. З огляду на масштаби заподіяної шкоди, важливим завданням перед органами державної влади та науковим співтовариством є розробка ефективних механізмів оцінки збитків за напрямом військових витрат та втрат. Визначення реальних військових втрат дає можливість, з одного боку, оцінити спроможності сил оборони держави до виконання поставлених задач, а з іншого – сформулювати реєстр військових збитків для подальшого відшкодування в рамках міжнародних компенсаційних механізмів.

Теоретичні основи дослідження

Методологічним базисом процесів оцінки збитків, спричинених воєнними діями, є “Порядок визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії російської федерації”, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 № 326 [1], “Методика визначення військових втрат, завданих Україні внаслідок збройної агресії

російської федерації”, затверджена наказом Міністра оборони України від 14.09.2022 № 277 [2] та міжнародні стандарти оцінки [3]. Питанням удосконалення механізмів оцінки військових втрат, зокрема, перегляду показників визначення збитків завданих системі Міноборони присвячені роботи науковців Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України [4, 5].

Постановка проблеми

Одною з основних проблем, від якої залежить повнота зібраної інформації щодо військових витрат та втрат, є врахування всіх можливих показників визначення завданої шкоди та збитків. Зважаючи, що впродовж десяти років збройної агресії структура завданих збитків постійно змінювалася, то постає актуальним завдання проведення перегляду показників визначення військових втрат. Це дасть можливість ввести додаткові показники оцінки завданих збитків, які не були враховані в Методиці Міноборони [2].

Результати

Витрати на реабілітацію військовослужбовців

Важливим показником військових витрат є витрати пов'язані з реабілітацією військовослужбовців та інших категорій осіб системи Міноборони, які втратили своє здоров'я, отримавши травми різного ступеня тяжкості (поранення, контузії, каліцтва), пов'язані зі збройною агресією російської федерації.

Правові, організаційні та економічні засади проведення реабілітації особи з обмеженнями повсякденного функціонування визначені Законом України “Про реабілітацію у сфері охорони здоров'я”. Відповідно до цього Закону, реабілітація – це “комплекс заходів, яких потребує особа, яка зазнає або може зазнати обмеження повсякденного функціонування внаслідок стану здоров'я або старіння у взаємодії з її середовищем”.

В системі охорони здоров'я виділяють два види реабілітаційної допомоги фізичну та психологічну.

Фізична реабілітаційна (терапія) – процес забезпечення розвитку, максимального відновлення та підтримання рухової і функціональної спроможності осіб з обмеженнями повсякденного функціонування або таких дій, у яких можуть виникнути такі обмеження.

Психологічна допомога в реабілітації – діяльність, спрямована на відновлення та підтримку функціонування особи у фізичній, емоційній, інтелектуальній, соціальній та духовній сферах із застосуванням методів психологічної та психотерапевтичної допомоги у формах психотерапії, психологічного консультування або першої психологічної допомоги. Психологічну допомогу в реабілітації здійснюють психологи та/або психотерапевти у складі мультидисциплінарної реабілітаційної команди.

Під потреби людини, в залежності від важкості травми чи хвороби, може надаватися як стаціонарна так і амбулаторна реабілітаційна допомога (рис. 1) [6].

Під час амбулаторної реабілітації надаються послуги з реабілітаційного обстеження, встановлення діагнозу, складання індивідуального плану реабілітації, визначення прогнозу реабілітаційного маршруту пацієнта тощо.

В рамках реабілітації у стаціонарних умовах пацієнт може додатково отримати наступні послуги: цілодобовий медсестринський догляд; своєчасне знеболення на всіх етапах реабілітації; харчування та проживання в стаціонарних умовах та ін.

Невід'ємною технічною складовою ефективної реабілітації пацієнтів є допоміжних засобів реабілітації: милиці, крісла колісні, протези та ортези [6].

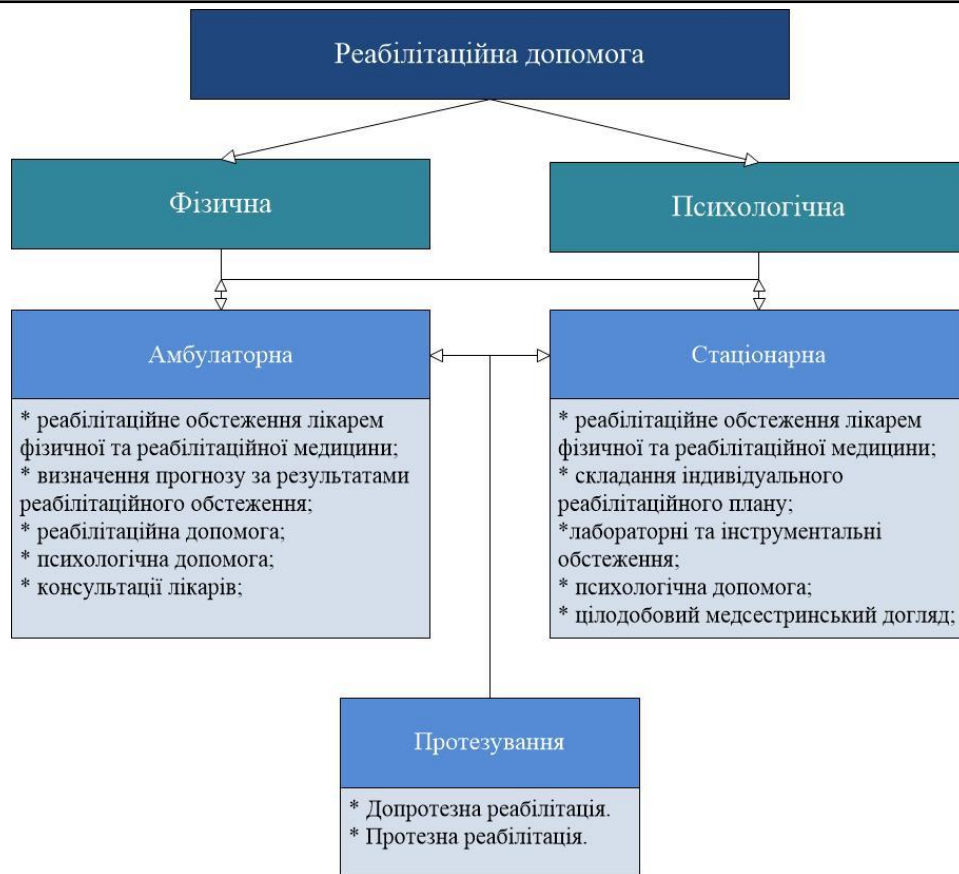

Рисунок 1 – Види та форми реабілітаційної допомоги

Джерело: складено на основі [6].

Процес відновлення людини з ампутацією передбачає залучення великої кількості спеціалістів: лікарів, фахівців із реабілітації, протезистів та соціальних працівників. Реабілітація таких пацієнтів включає наступні етапи [6, 7]:

1. Допротезна реабілітація.
2. Протезування.
3. Протезна реабілітація.

Враховуючи вищевикладене, витрати на реабілітаційне відновлення (V_p) можуть бути розраховані за наступною формулою

$$V_p = A + C + П,$$

де A – вартість амбулаторного лікування;

C – вартість стаціонарного лікування;

$П$ – вартість протезування.

За інформацією департаменту високотехнологічної медичної допомоги та інновацій Міністерства охорони здоров'я України [8] вартість повного курсу реабілітації (три години реабілітації на день протягом 21 дня) одного українського військового складає 33 600 грн.

Станом на 01.05.2024 р. в Міністерстві оборони України розгорнуто 2600 реабілітаційних ліжок, на яких в 2023 році пройшли реабілітацію понад 20 тис. військовослужбовців [9]. Таким чином в минулому році витрати на реабілітацію військовослужбовців склали понад 672 млн грн.

Витрати на підготовку військових фахівців

Триваюча збройна агресія проти України кожного дня забирає життя і здоров'я українських захисників і захисниць. Втрати людського капіталу (бойові та санітарні втрати

особового складу сил оборони) вимагають проведення заходів з підготовки військових кадрів, якими, в подальшому, будуть укомплектовані підрозділи ЗСУ та інших складових сил безпеки і оборони.

Підготовка військових фахівців складається з [10–14]:

– підготовки у вищих військових навчальних закладах (ВВНЗ), військових навчальних підрозділах закладу вищої освіти (ВНП ЗВО), військових коледжах (відділеннях військової підготовки) сержантського складу ВВНЗ, що передбачає підготовку військових фахівців (курсантів, слухачів, ад'юнктів, докторантів) за відповідними рівнями освіти, перепідготовку та підвищення кваліфікації офіцерів, сержантів, державних службовців (працівників ЗС України) змінного складу та індивідуальну підготовку військовослужбовців постійного складу ВВНЗ (ВНП ЗВО), військових коледжів;

– підготовки у наукових установах, що передбачає підготовку науково-педагогічних і наукових працівників для ВВНЗ (ВНП ЗВО) і наукових установ та індивідуальну підготовку військовослужбовців постійного складу наукових установ;

– підготовки у навчальних центрах, центрах підготовки сержантського складу, школах підготовки, що передбачає підготовку за відповідними військово-обліковими спеціальностями, перепідготовку та підвищення кваліфікації змінного складу та індивідуальну підготовку військовослужбовців постійного складу навчальних центрів, центрів підготовки сержантського складу, шкіл підготовки.

ВВНЗ також проводять інші види підготовки (допідготовки), такі як підготовка на курсах професійної військової освіти (L-курсах) [15].

В табл. 1 наведена вартість підготовки військових фахівців за різними освітньо-кваліфікаційними рівнями.

Таблиця 1 – Вартість підготовки військових фахівців

Освітньо-кваліфікаційний рівень	Найменування, код напрямку та спеціальності підготовки	Орієнтовна середня вартість підготовки одного фахівця, грн		
		2024 рік	2025 рік	2026 рік
Фаховий молодший бакалавр	253 Військове управління (за видами збройних сил)	750 825	765 840	773 500
	254 Забезпечення військ (сил)	590 645	602 460	608 485
	255 Озброєння та військова техніка	680 100	693 700	700 635
Бакалавр	253 Військове управління (за видами збройних сил)	937 975	956 735	966 300
	254 Забезпечення військ (сил)	848 235,00	865 200	873 850
	255 Озброєння та військова техніка	1 097 820	1 119 775	1 130 975
Магістр	253 Військове управління (за видами збройних сил)	750 820	765 835	773 495
	254 Забезпечення військ (сил)	2 047 770	2 088 725	2 109 610
	255 Озброєння та військова техніка	1 073 182	1 094 645	1 105 590
	256 Національна безпека (за окремими сферами забезпечення і видами діяльності)	729 615	744 210	751 650

Джерело: за даними Департаменту військової освіти і науки Міністерства оборони України.

Витрати на підготовку військових фахівців (V_{Π}) можуть бути обчислені за формулою:

$$V_{\Pi} = V_{\text{оф}} + V_{\text{с}},$$

де $V_{\text{оф}}$ – витрати на підготовку осіб офіцерського складу;

$V_{\text{с}}$ – витрати на підготовку осіб рядового, сержантського і старшинського складу.

Витрати на підготовку осіб офіцерського складу ($V_{\text{оф}}$) визначаються як:

$$V_{\text{оф}} = \sum_i \sum_p K_{ip} \cdot \text{Ц}_{ip},$$

де K_{ip} – кількість осіб, які навчаються на i -й спеціальності p -го освітньо-кваліфікаційних рівнів;

Ц_{ip} – вартість підготовки одного студента (слухача, курсанта) на i -й спеціальності p -го освітньо-кваліфікаційного рівня.

Витрати на підготовку осіб рядового, сержантського і старшинського складу ($V_{\text{с}}$) визначаються як:

$$V_{\text{с}} = \sum_i K_i \cdot \text{Ц}_i,$$

де K_i – кількість осіб, які навчаються на i -й спеціальності (курсах, програмі, тощо);

Ц_i – вартість підготовки одного студента (слухача, курсанта) на i -й спеціальності (курсах, програмі, тощо).

Збитки, нанесені довкіллю

Ще одним істотним показником визначення шкоди та збитків, який неврахований в Методичці Міноборони, є збитки, нанесені навколишньому природному середовищу, на об'єктах системи Міноборони внаслідок збройної агресії російської федерації.

За інформацією Головного управління протиміної діяльності, цивільного захисту та екологічної безпеки Міністерства оборони України, відповідно до вимог Порядку [1] та в рамках реалізації завдань, визначених спільним наказом Міноборони та Міндовкілля від 01.12.2022 № 407/509 “Про затвердження Порядку взаємодії Міністерства оборони України з Міністерством захисту довкілля та природних ресурсів України з питань фіксування фактів заподіяння шкоди та визначення збитків, нанесених навколишньому природному середовищу, на об'єктах системи Міноборони внаслідок збройної агресії російської федерації”, проводиться робота з питань фіксування фактів заподіяння шкоди та збитків навколишньому природному середовищу, що відбулись на об'єктах системи Міністерства оборони України, зумовлених збройною агресією російської федерації.

Станом на 11.10.2024 проведено огляд (обстеження) 133 військових об'єкти, які зазнали екологічної шкоди внаслідок ракетно-бомбових та артилерійських ударів.

Сума обчислених збитків, завданих навколишньому природному середовищу за вказаний період становить 363 659 834 321 грн (по 116 об'єктах), з них за показниками:

- засмічення відходами від руйнування – 348 648 868 598 грн;
- збитки, заподіяні навколишньому природному середовищу в межах територіального моря, виключної морської (економічної) зони та внутрішніх морських вод України в Азовському та Чорному морях – 8 361 755 925 грн.
- забруднення ґрунтів нафтопродуктами – 2 794 601 887 грн;
- неорганізовані викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря – 3 845 540 449 грн;
- збитки, нанесені лісовому фонду, – 9 067 462 грн.

Із них по рокам:

У 2022 році проведено огляд (обстеження) 29 військових об'єктів. Загальна сума збитків, нанесених довкіллю, складає – 299 165 916 615 грн. (збитки за показниками наведені на рис. 2).

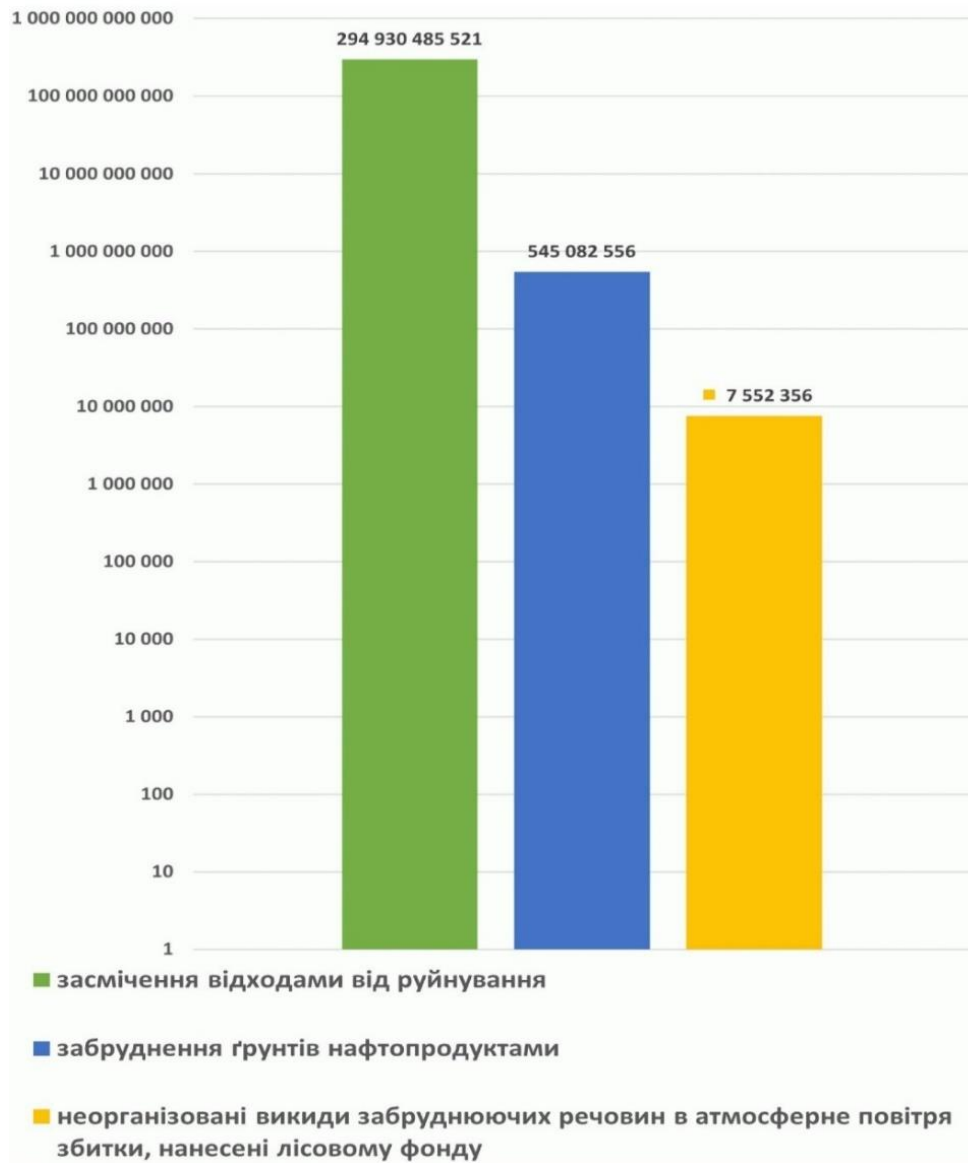

Рисунок 2 – Обсяг збитків, нанесених довкіллю на військових об'єктах в 2022 році

Джерело: за даними Головного управління протиміної діяльності, цивільного захисту та екологічної безпеки Міноборони.

У 2023 році проведено огляд (обстеження) 53 військових об'єктів. Загальна сума збитків, нанесених довкіллю, складає – 24 934 300 045 грн. (збитки за показниками наведені на рис. 3).

У 2024 році проведено обстеження 51 військового об'єкту. Загальна сума збитків, нанесених довкіллю (за 34 військові об'єкти), складає – 39 559 617 661 грн.

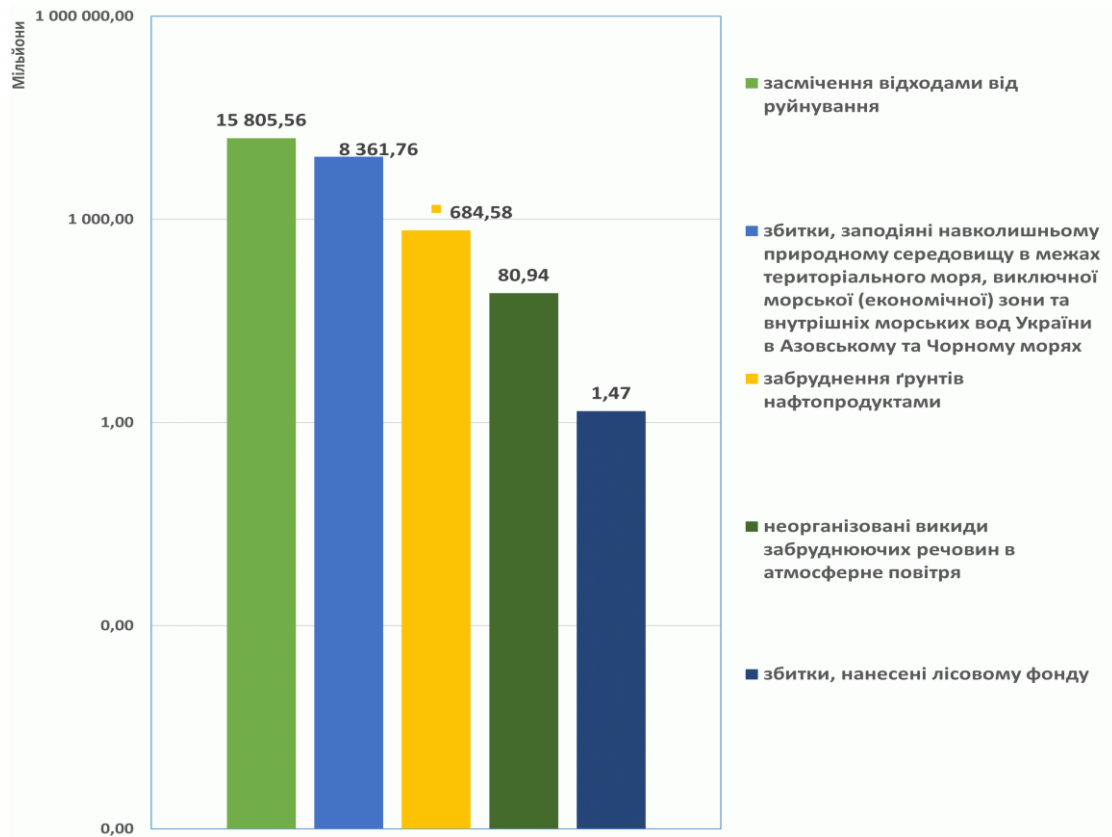

Рисунок 3 – Обсяг збитків, нанесених довкіллю на військових об'єктах в 2023 році

Джерело: за даними Головного управління протимінної діяльності, цивільного захисту та екологічної безпеки Міноборони.

Фіксування та визначення екологічної шкоди та збитків навколишньому природному середовищу, заподіяних на військових об'єктах внаслідок збройної агресії російської федерації, здійснюється відповідно до апробованих методик Міндовкілля [16] та не потребує розробки додаткових підходів.

Висновки

Проведений аналіз Методики Міноборони щодо визначення військових втрат, завданих Україні внаслідок збройної агресії російської федерації та дослідження літературних (інформаційних) джерел показали, що для забезпечення якісного формування реєстру військових втрат потрібно ввести додаткові показники оцінки збитків та шкоди в системі Міноборони.

На підставі наведених в статті даних щодо величини витрат та збитків, до таких показників потрібно віднести:

1. Витрати на реабілітацію військовослужбовців та інших категорій осіб системи Міноборони, які отримали поранення, контузії, каліцтва, пов'язані зі збройною агресією російської федерації.

2. Витрати на підготовку військових фахівців для відновлення кадрового потенціалу складових сектору безпеки і оборони.

Шкоду та збитки, нанесені навколишньому природному середовищу на об'єктах системи Міноборони.

Фінансування

Це дослідження не отримало конкретної фінансової підтримки.

Конкуруючі інтереси

Автори заявляють, що у них немає конкуруючих інтересів.

Список використаних джерел

- 1 Про затвердження порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії російської федерації: постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 № 326. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-п#Text>
2. Про затвердження Методики визначення військових втрат, завданих Україні внаслідок збройної агресії російської федерації: наказ Міністра оборони від 14.09.2022 № 277. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1471-22#Text>
3. International Valuation Standards (IVS). URL: <https://www.ivsc.org/new-edition-of-the-international-valuation-standards-ivs-published/>
4. Куцак С. В., Косарецький Є. І. (2024) Аналіз методологічного забезпечення оцінки шкоди та збитків, заподіяних внаслідок воєнних дій. *Актуальні проблеми сьогодення у сфері фінансів, обліку та аудиту*: матеріали VIII Всеукр. наук.-практ. конф., 23 трав. 2024 р. Хмельн. коопер. торг.-економ ун-т. С. 92–94.
5. Косарецький Є.І., Куцак С.В. (2024) Особливості механізмів обліку збитків, військових витрат та втрат, заподіяних внаслідок бойових дій, терористичних актів і диверсій. *Відновлення України та її регіонів в контексті глобальних трендів: управління, адміністрування та забезпечення*: матеріали II Міжнарод. наук.-практ. конф., 23-24 трав. 2024 р. Нац. ун-т. “Запорізька політехніка”. С. 453–456.
6. Реабілітація. Доступна та якісна реабілітація для кожного українця. URL: <https://moz.gov.ua/uk/reabilitacija>.
7. Як відбувається реабілітація військових. URL: <https://www.village.com.ua/village/city/how-it-works-city/345905-yak-vidbuvaetsya-reabilitatsiya-veteraniv-i-yak-yih-pidtrimuvati-v-protsezi-rozpitali-merezhu-tsentriv-reco>.
- 8 Скільки держава платить за реабілітацію військових: у МОЗ озвучили вартість 21-денного курсу. URL: <https://espreso.tv/skilki-derzhava-platit-za-reabilitatsiyu-viyskovikh-u-moz-ozvuchili-vartist-21-dennogo-kursu>.
9. Торік понад 20 тисяч військових пройшли реабілітацію в закладах Міноборони. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3867036-torik-ponad-20-tisac-vijskovih-proisli-reabilitaciju-v-zakladah-minoboroni.html>.
10. Про затвердження Положення про військові навчальні підрозділи закладів вищої освіти: спільний наказ Міністерства оборони України та Міністерства освіти і науки України від 15.08.2018 № 910/412. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1229-18#Text>.
11. Про затвердження Положення про заклади фахової передвищої військової освіти: наказ Міністерства оборони України від 01.07.2021 № 184. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1135-21#Text>.
12. Про затвердження Інструкції про організацію військової підготовки громадян України за програмою підготовки офіцерів запасу : спільний наказ Міністерства оборони України та Міністерства освіти і науки України від 14.12.2015 № 719/1289. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1678-15#Text>.
13. Перелік ВВНЗ (ВНП ЗВО) України що здійснюють підготовку для Збройних Сил України. URL: <https://www.zsu.gov.ua/karyera-2/perelik-vvnz-vnp-zvo-ukrayiny-shho-zdiysnyuyut-pidgotovku-dlya-zbrojnyh-syl-ukrayiny/>
14. Доктрина з організації підготовки у Збройних Силах України. ВКП 7-00(03).01. URL: https://sprotvyg7.com.ua/wp-content/uploads/2024/03/2_ВКП-7-0003.01-ДОК-3-ОПГ-ПІДГ-У-ЗСУ.pdf.

15. У Міноборони оприлюднили повний перелік курсів професійної військової освіти (L-курси). URL: <https://armyinform.com.ua/2024/05/14/u-minoborony-oprylyudnyly-povnyi-perelik-kursiv-profesijnoyi-vijskovoyi-osvity-l-kursy/>
16. Офіційні документи – Міністерством захисту довкілля та природних ресурсів України. URL: <https://mepr.gov.ua/documents/>

References

1. Pro zatverdzhennia poriadku vyznachennia shkody ta zbytkiv, zavdanykh Ukraini vnaslidok zbroinoi ahresii rosiiskoi federatsii: postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 20.03.2022 № 326. Available from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-n#Text>.
2. Pro zatverdzhennia Metodyky vyznachennia viiskovykh vtrat, zavdanykh Ukraini vnaslidok zbroinoi ahresii rosiiskoi federatsii: nakaz Ministra oborony vid 14.09.2022 № 277. Available from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1471-22#Text>.
3. International Valuation Standards (IVS). Available from: <https://www.ivsc.org/new-edition-of-the-international-valuation-standards-ivs-published/>
4. Kutsak S. V., Kosaretskyi Ye. I. (2024) Analiz metodolohichnoho zabezpechennia otsinky shkody ta zbytkiv, zapodiianykh vnaslidok voiennykh dii. Aktualni problemy sohodennia u sferi finansiv, obliku ta audytu : materialy VIII Vseukr. nauk.-prakt. konf., 23 trav. 2024 r. Khmel'n. kooper. torh.-ekonom un-t. P. 92–94.
5. Kosaretskyi Ye.I., Kutsak S.V. (2024) Osoblyvosti mekhanizmiv obliku zbytkiv, viiskovykh vytrat ta vtrat, zapodiianykh vnaslidok boiovykh dii, terorystychnykh aktiv i dyversii. Vidnovlennia Ukrainy ta yii rehioniv v konteksti hlobalnykh tre-ndiv: upravlinnia, administruvannia ta zabezpechennia : materialy II Mizhnarod. nauk.-prakt. konf., 23-24 trav. 2024 r. Nats. un-t. "Zaporizka politekhnik". P. 453 – 456.
6. Reabilitatsiia. Dostupna ta yakisna reabilitatsiia dlia kozhnogo ukraintsia. Available from: <https://moz.gov.ua/uk/reabilitacija>.
7. Yak vidbuvaetsia reabilitatsiia viiskovykh. Available from: <https://www.village.com.ua/village/city/how-it-works-city/345905-yak-vidbuvaetsya-reabilitatsiya-veteraniv-i-yak-yih-pidtrimuvati-v-protsezi-rozpitali-merezhu-tsentriv-reco>.
8. Skilky derzhava platyt za reabilitatsiiu viiskovykh: u MOZ ozvuchyly vartist 21-dennoho kursu. Available from: <https://espreso.tv/skilki-derzhava-platit-za-reabilitatsiyu-viyskovikh-u-moz-ozvuchili-vartist-21-dennogo-kursu>.
9. Torik ponad 20 tysiach viiskovykh proishly reabilitatsiiu v zakladakh Minoborony. Available from: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3867036-torik-ponad-20-tisac-vijskovih-proisli-reabilitaciu-v-zakladah-minoboroni.html>.
10. Pro zatverdzhennia Polozhennia pro viiskovi navchalni pidrozdily zakladiv vyshchoi osvity: spilnyi nakaz Ministerstva oborony Ukrainy ta Ministerstva osvity i nauky Ukrainy vid 15.08.2018 № 910/412. Available from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1229-18#Text>.
11. Pro zatverdzhennia Polozhennia pro zaklady fakhovoi peredvyshchoi viiskovoi osvity: nakaz Ministerstva oborony Ukrainy vid 01.07.2021 № 184. Available from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1135-21#Text>.
12. Pro zatverdzhennia Instruksii pro orhanizatsiiu viiskovoi pidhotovky hromadian Ukrainy za prohramoiu pidhotovky ofitseriv zapasu : spilnyi nakaz Ministerstva oborony Ukrainy ta Ministerstva osvity i nauky Ukrainy vid 14.12.2015 № 719/1289. Available from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1678-15#Text>.
13. Perelik VVNZ (VNP ZVO) Ukrainy shcho zdiisniuiut pidhotovku dlia Zbroinykh Syl Ukrainy. Available from: <https://www.zsu.gov.ua/karyera-2/perelik-vvnz-vnp-zvo-ukrayiny-shho-zdiisnyuyut-pidgotovku-dlya-zbroinykh-syl-ukrayiny/>

14. Doktryna z orhanizatsii pidhotovky u Zbroinykh Sylakh Ukrainy. VKP 7-00(03).01. Available from: https://sprotyv7.com.ua/wp-content/uploads/2024/03/2_BKP-7-0003.01-ДОК-3-ОРГ-ПІДГ-У-ЗСУ.pdf.
15. U Minoborony opryliudnyly povnyi perelik kursiv profesiinoi viiskovoi osvity (L-kursy). Available from: <https://armyinform.com.ua/2024/05/14/u-minoborony-oprylyudnyly-povnyi-perelik-kursiv-profesijnoyi-vijskovoyi-osvity-l-kursy/>
16. Ofitsiini dokumenty – Ministerstvom zakhystu dovkillia ta pryrodnykh resursiv Ukrainy. Available from: <https://mepr.gov.ua/documents/>